

nem is igaz, mert csak a csira, de ez ősszel volt, amikor még csirának hire sem volt. Meg is mostam én a krumplit, de nem olyan jól, hogy a leve piszkos ne lett volna. Jött az úr, éppen amikor főztem. Leveszi a fedőt, belenéz, látja a piszkos lében rotyogó krumplit, avval se szó, se beszéd, nekem ront, megfogja a két fületem, felemel, megráz, ide-oda lökdös, valósággal szét akar tépni. Mit lehet itt tenni? Összeszorított foggal túrni. Különbem sem volt időm még gondolkozni sem, olyan hirtelen jött az egész. Amikor aztán eleresztett, próbáltam volna neki magyarázni, hogy hiszen megmostam én, de nem hallgatott rám. Ordított mint egy állat, hogy tönkre akarom tenni, megmérgezni a disznóit. Mit tehettem? Hallgattam. Magyarázom neki, hogy nem lehet a krumplit úgy megmosni, hogy piszkos ne legyen a leve, nem hogy a héjas, de még a hámozott krumplit sem!? Mit tudja egy ilyen marha úr, aki soha sem főzött még krumplilevest, hogy még a meghámozott krumpli is elpiszkolja a vizet?

Még is gyűlöltem ezt az urat, úgy, hogy arról ábrándoztam, hogy ha változás lenne, legelőbb is ővele bálnék el. Meg nem gyilkolnám, ilyen vágyaim sohse voltak, de kitolnék vele, hogy megtanulná megbecsülni a munkást. — De azért nem hagytam itt ezt a helyet.

Még egyszer voltam cseléd, de ott már csakugyan három napig tartott az esztendő. Késő ősszel volt, mostohám találkozott a kocsmában egy régi gulyáscimborájával, akinek éppen megszökött a bojtárja. Odaadott engem. A dohánytarlón járt már akkor a gulya és semmi állandó helyünk nem volt. Mindig huzgálni kellett a bundát. Az öreg régifajta s kicsit bogaras ember volt. A régifajtság abban nyilvánult, hogy hét-számra való kanecetest főzetett a feleségével s mindennap ezt ettük. Nagy darab avas disznóhusok voltak benne, ecet és hagyma, egyéb semmi. De a hátulja már olyan erős volt, hogy paszulyt lehetett volna savanyítani véle. Szerencsére a bojtárja visszajött az öregnek s én rámm nem lett szükség. Na azért kitarítottam volna nála, de biztos, hogy hosszú lett volna szorulásig.

Ennek a napszámosorsnak a részletező leírása nem célo, csak itt-ott mutatok belőle valamit, a napszámos sors különben még megiratlan s megírni igazán egy 40—50 éven át ebben a sorsban élő ember s egyben az egész osztály történetét, csak talán maga ez az ember tudná, ha tudna írni és ráérne írni.

ROMAIN ROLLAND UTJA

Írta: KORVIN SÁNDOR

„Cet auteur ne se lit plus en France“: Ezt az író, nem olvassák többé Franciaországban! — jelentette ki a háború alatt Svájcba vonult tevékeny pacifista Rollandról egyik elvakult otthoni ellenfele, alig két évvel a világsikerű *Jean Christophe* megjelenése után. Különös, de nem váratlan sors... Az a közvélemény bokrosodott meg itt, amelyet már *Jean Christophe*-jában sem kimélt az író, a háború válságában pedig ke- reken megtagadott. Ez a közvélemény máig is ridegen elkerüli. De más kegyek is elfordultak tőle. A háború után az elfogulatlanabb francia elit s a művelt fiatalság érdeklődése is új intellektuális izgalmakat keresett — és talált Proust, Gide, Claudel, Montherlant, Cocteau, Giraudoux, Mo- rand és mások műveiben. Rolland kihagyó irodalmi, de annál tevéke-

nyebb társadalmi-politikai működése, mely akkor oly' együgyűen utópikusnak tetszett, nem volt képes a háború utáni élet hangulatában raffinált új benyomásokat és élet-izgalmakat hajszoló értelmiségi elitet kielégíteni — és nem is iparkodott. Míg a történeteket feledni vágyó intelligencia elhaladt könyvei mellett, melyekben a háború emléke kísértett, Rolland is messze kanyarodott az uralkodó társadalmi és irodalmi élet „piaci vásárától“, szélesebb közvélemény és átfogóbb tevékenység felé, amerre már Jean Christophe-ja kaput nyitott...

Azóta tizenöt év telt el... A Svájcban élő hatvankilenc esztendőes Romain Rolland nemrég fejezte be az *Elvarázsolt lélek* című regényciklusát, (*L' Ame Enchantée*. Ed. Albin Michel, Paris.)¹ s most jelentette meg a háború utáni szakadatlan belső és egyszersmind nyilvános eszmei küzdelemnek beszámolóját *Tizenöt esztendei küzdelem* (*Quinze ans de combat*. Ed. Rieder. Paris, 1935). címmel. A két mű voltaképpen ugyanannak a nagy törzsről való ágnak a hajtása, mert az eszmei és politikai beszámoló ugyanazt mondja el, a közvetlen vallomásban, amit az *Elvarázsolt lélek* az irodalmi alakítás síkján érzékeltet. Egy önmagához — nem a merev azonosságban, hanem a lankadatlan fejlődőkészségben — mindvégig hű élet és gondolkodás kifejezései abban az egységben, amely sohasem választja el a gondolatot a cselekvéstől. A cselekvő gondolat s a gondolkodó cselekvés termékeny azonosságából hajtott ki a regény s a beszámoló is.

Szinte jelképes Rollandnál egy-egy élettörténetének (regényei kivétel nélkül azok) egy-két kötetben el nem pihenő áramlása, amely évről-évre veti ki magából a folytatásokat s gyakran az előzetes elgondolásokat felborítva tágitja ki medrét. Nála nem fordul elő, hogy a méretek felfalják a témát, — a téma falja fel a méreteket. Az áramló élet ereje szétveti a feszélyező formát és újat teremt magának. Nagy regényeiben az élet szuverén forradalma zajlik, különösen mihelyt hőse párhuzamba jut az író életvonalával és vele együtt alakul az idő friss szelétől átjárt kötetek során. A szokványos értelemben az *Elvarázsolt lélek* sem regény, több és kevesebb annál, — akárcsak a Jean Christophe, de talán a *Colas Breugnon* s a *Clerambault* is, — hanem írójuk szavával: „utazás“, újabb és újabb tájak felé, olyan utiterv szerint, melyet a regényben lélekvő anyag s az idő együttes alakulása szab meg. „A *lázas* elején (a Jean Christophe ciklus ilyen c. kötetéről van szó) figyelmeztettem (az olvasót), hogy minden kötetet úgy tekintsen, mint egy-egy fejezetét egy mozgásban levő műnek, amelynek alapgondolata az elébe tárt élet folyamán bontakozik ki“, — írja Rolland az *Elvarázsolt lélek* előszavában. Az alkotás e módszere hiven fejezi ki a rollandi szellem belső dinamikáját. Proust az „elvesztett idő keresésére“ indul s az évek során egyre közelebb nyomul a múlt s az emlékek forrásvidékéhez, hogy fölgyon minden elmúlt pillanatot, — Rolland a múltból a jövő felé nyomul az egyre sebesebben iramló pillanat s a jövő szomjuságával. Rolland valóságos anti-Proust; (még ha regényeik ciklikus formája szempontjából a végletek találkozásának érdekes vonatkozásai is huzódnak meg köztük.) Proust az elrévült emlékezés, az ösztön kifinomultságával s a pszichologizmus síkján a múlt, Rolland az éber tudat, a változtató kultúra, étosz és szociális hajlam síkján a jövő keresésére indul... Nem folytatjuk a kísértő összevevést, csak még arra utalunk, hogy a zene, mely mindkettőjüknél oly' nagy szerepet játszik, Proust számára emlék-idéző mágia, míg Rolland számára hősi exaltáció, a lélek tisztító fürdője és tette-serkentője: „Még abban a művészetben is — írja Rolland, — mely legbensőbb lényegem — a zenében — azokhoz a mesterekhez, Beethovenhez és Haendelhez vonzódom, kiknek muzsikája cselekvést lehel.“ (Quinze ans d. c.) Rolland egyéni-

ségének átható dinamizmusa a szív hajlamában épp úgy megnyilatkozik, mint az ész eltökéltségében. Művészetét és étoszát ez a mozgás fűti mindvégig elevenné, folyton-megújulóvá. Eredendően romantikus természet; a francia klasszikus, sőt realista eszménnyel szemben formabontó, szenvedélyes, művészetek összeolvasztására hajló, cselekvésre hevülő és irodalmi leszámazása is — mint eszményei vallják — inkább a romantikához fűzi. Ez a dinamikus készség és magasabbrendű romantikus fűtöttség Rolland alaptermészete: „Nem vagyok ujdonsült katonája a cselekvésnek, — vallja. — 1900-ban, a Nép színházáról (Le Théâtre du peuple) szóló könyvem a fausti igével zártam: *Kezdetben volt a tett.* — S ezt minden művem magától értetődően vallja, vagy kifejezetten követeli. Jean Christophe: Christophorus, aki a világ-gyermekkel a vállán gázol át a folyón. Anette, az „Elvarázsolt lélek“, a „Folyó“, melynek nevét viseli,“ — *az eleven víz, az élet, amely zajlik, egyre előre!..*“ (Quinze ans d. c.) Valóban Rolland egész élete a fausti jelmondat jegyében s a folyó szüntelen sodrásával mozog. De ez csak a szellem élet-tempója. Mi a tartalma és az iránya ennek a szakadatlan eszmei mozgásnak?

*

Rolland egy burgundiai kisvárosban született a mult század hatvanas éveiben, polgári hivatalnok családból. A nyugalmas vidéki élet puritán erkölcssei, a legjobb francia szellemi hagyományok s szabadság eszmények, tisztult hit, — ez a család magasabb légköre... Francia klasszikusok, de mindenkéül Shakespeare és a német zene telítik a serdülő lelkét. Az európai művelődés e korán kiszélesülő egének tükörképe soha be nem borul Rollandban. Iskolái, tanulmányai, ifjui eszményisége, (melyet Shakespeare, Wagner, Tolsztoj s a hősi egyéniségek és jellemek iránti rajongás csillagoz be), a néprétegekkel való érintkezése már korán elhigítik őt a korabeli nagypolgári stílusú elegáns és élvezet francia művészi élettől s egyben életművészettől, de a naturalizmus természettudományos fatalizmusától és France finom szépségétől is. Aki ismeri a gyermek- és serdülőkori élmények elhatározó jelentőségét, könnyen észreveheti Rollandnál egy rendkívüli befogadó képességű, magas igényű s harmónikus lelkiség és erkölcsi jellem alapvetését. — Életének alakulása nagyjából ismert: Tolsztoj levele, Olasz- és Németországi útja, mely megerősíti a kulturális nemzetköziség hitében, rövid tanárkodása a Sorbonne-on, forradalmi drámaciklusa, mellyel a Nép színházát akarja megteremteni, a *Cahiers de la Quinzaine* c. folyóirat megindítása, majd tízévi munkás elvonultság alatt évről-évre a Jean Christophe folytatásai e folyóiratban, míg 1912-ben az ismeretlenségből egyszerre csak az európai érdeklődés központjába kerül, amint az Akadémia irodalmi díja felhívja Jean Christophe-jára a közfigyelmet...

*

Az európai közvélemény Jean Christophe-ja révén figyel fel rá. A változást óhajtó értelmiségi elit Rollandban egy új európai eszményiség, kulturális világpolgárság és humanista erkölcs hírnökét ismeri fel. Ami e polgári elit tudatában, mint a legnemesebb eszmény él — Rollandban nagy szintetizálóra lel. Regénye, mint valami zengő hősköltemény, diadalmas hangszerelésben szólaltatja az alkotás, az egyéniség, a művészi és etikai megújulás, a német és francia szellemiség találkozásának nagy témáit. A regény az írói métier számos uralkodó szokványát veti sutba, nagyvonalúságában csupa zseniális futam, a stílusok halmozása, sok „idegen anyag“, közéleti kritika, művészi eszmélkedés. Jean Christophe a heroikus élet lehetőségét, a kor összefogó értelmét s az élet nagy for-

rásait keresi vándorlásában. Átszellemült európai „Wanderbursch“ ez a német zenész, kiből egy intellektuális nemzedék legjobbjai ismernek reménységeik és eszményeik hordozójára s követnek egy új kultúra dús-fényű látomása felé. „A legelevenebb ember, akit ismertünk“, — írja Ellen Key. . .

A társadalmi haladás tábora, mely a háború után a világnézeti vagy legalábbis a világnézeti regény kritikai elveit megfogalmazta és követelését hangsúlyozza, ha előzmények után kutat, a Jean Christophe-ban a modern világnézeti regény egyik legnagyobb stílű erőfeszítését láthatja.

A regény az újabbkori francia imperializmus döntő esztendőiben, a századforduló szociális és szellemtörténeti mozgásában keletkezik. Minden forr és átalakul. Osztályok, intézmények, erkölcsök, divatok és műfajok. Az ország rohamos iparosodása, az imperialista tényezők, általában a nagypolgárság kifejlődését mozditja elő, a kispolgárság s a népi tömegek rovására. Az imperialista szakasz beköszöntése és velejárói, a lazuló demokrácia, a revanche-ra készülődő fegyvercsörgetés leginkább a kispolgárság s a városi munkásság — s természetesen eszmevivők — ellenszegülését váltják ki. Rollandban a méltóságát és eszményeit védő kivételes művészt, a jogaihoz és erényeihez ragaszkodó demokratikus érzületű „citoyen“ tüzei. Első perctől kezdve küzd az alantas politika, a hangoskodó militarizmus, az elpolgáricosodó szocialista vezetés, a korrupt sajtó s a fatális korszak egész uralkodó műveltsége, az elpuhult esztetizmus, a nagyvilági szkepszis, a frivol és szenvelgő színház s a snob kritika ellen. (l. A piaci vásár-t.)

Rolland már a kilencszázas években, mint fiatal drámaíró igyekszik megteremtteni a néptömegek színházát. (l. Le Théâtre du peuple c. kiáltványát), s a velük való szövetkezéstől reméli a francia színpad megújulását; de az intrikák miatt meghiusuló vállalkozás elcsüggeszti, a munkássággal való szorosabb kapcsolatai meglazulnak, noha osztálya zöménél és osztálya számos intellektueljénél mindvégig világosabban ismeri fel bennük az igazi, a mélyebb Franciaországot s a jövő erőit. Jean Christophe megismeri az imperialista korszak Franciaországát — és elfordul tőle. De sem ő, sem Olivérje (s ők ketten az akkori Rolland) nem képes határozott programot szegezni ellene. Jean Christophe a művészet s az étosz síkjáról iparkodik átformálni világát. A negyedik renchez csak együttérzés fűzi, történelmi szerepét nem ismeri fel teljes világossággal, harcát nem vállalja. Elítél mindenféle társadalmi erőszakot, a munkásságát épp úgy, mint a hatalmon lévőkét. Kudarcot vall. Ezt a kudarcot azonban a belső megbékélés méltóságával győzelemmé szublimálja. Jótékony önámítás, a bensőség mítosza ez, a kijátszhatatlan valóság ellen. A trend, mely ellen küzdött átlép rajta és keresztülviszi akaratát. . .

Christophe élete lezárul. Rolland azonban kilép hőse mögül, hogy egy esztendő múlva, a Colas Breugnon öskedélyű közjátéka után a legnagyobb próba elé álljon. 1914 nyarában vagyunk. Kitör a háború.

Gesztusa, mellyel a nagy belső megrendülés, a hazulról feléje zúduló rágalmak s a társtalanság ellenére a háború ellen szegül, — olyankor, amikor az internacionálé is megroppan, — mindennél ragyogóbban bizonyítja jellemének erejét és eszméinek tisztaságát. Vallott világpolgársága a legerősebb szociális próbát is kiállja. „Csak két népet ismerek: azt, amelyik szenved és azt, amelyik a szenvedést okozza“, — írja Verhaerennek. — A hadüzenet Svájcban éri. 48 éves. Katonai szolgálatra ifjúságában többször alkalmatlannak minősítették. Svájcban marad s a Vörös Kereszt szolgálatába áll. A Nobel-díjat, amellyel ezekben az eszten-

dőkben megtisztelik, a háborús nyomoruság enyhítésére ajándékozza. Egyre másra írja cikkeit a Journal de Genève-be, a gyűlölet s a huzugságok ellen. Levelet intéz Hauptmannhoz és Verhaerenhez. Hauptmann az uralkodó állapotokkal szemben mindig lojális elvakultság hangján válaszol, mely annyira jellemzi. Verhaeren tekintetét elborítja Belgium megszállása. Rolland nem csügged, bár alig lát fegyvertársakat. Meg nem tántorodó eltökéltséggel küzd az európai köztudat tisztulásáért. Kivált a „szellem“ lealacsonyodása gyötri, mely fenntartás nélkül szegődött a háború szolgálatába. A szellemi ember fájdalmas és szinte tehetetlen társatlanságában az értelmiséget iparkodik felrázni. „Az 1914-es évvel, — írja St. Zweig, aki rajongó felgyulással csatlakozott hozzá, s hagyta cserben mai döntő lépéseinél, — megszűnik R. R. magánélete: — élete nem az övé többé, hanem a világé, életrajza kortörténelem, nem választható el többé a nyilvános cselekvéstől... Minden levele kiáltvánnyá válik...“ (R. R. Der Mann und das Werk. Frankfurt a. M. 1921.) Megjelenteti cikkei gyűjteményét a *Tusakodás felett* (Au-dessus de la mêlée) címmel, mely mint később is írja korántsem a fensőbbeséges félreállást jelenti. „Az 1914-es tusakodás a nemzetek tusakodása volt, mely csak a kölcsönös romboláshoz vezet. E tusakodás fölé emelkedtem 1917-ben és emelkedem mindhalálig.“ (Quinze ans d. c.) Csakhamar a háborús kábulatból kivergődött, minden nemzetbeli intellektuelek maroknyi csapata veszi körül. Az évek során sokan visszahullnak mellőle osztályuk sáncaiba, de van, aki kitart mellette mindvégig. — A háború végetér. Rolland 1919 márciusában megírja a *Szellem függetlenségének nyilatkozatát*. Lobogó idealizmussal hívja fel a gyöngének bizonyult európai értelmiséget a népeket kibékítő, összefogó feladatra: „Nem ismerünk népeket, — írja. — Csak a Népet ismerjük, az egyedüli és egyetemes Népet, mely szenved, harcol, elbukik és felemelkedik...“

A szellem függetlenségének nyilatkozatával nyílik meg számára a háborúutáni küzdelmek korszaka; az út a sodró erkölcsi hevülettől a világos történelmi felismerések és gyakorlati következtetések vállalása felé.

*

„A béke nem hozott nyugalmat a szellemnek. A legkeményebb harcok csak ezután következtek,“ — írja beszámolójában. A hadiállapot a háború végeztével sem szűnt meg. A győzők harca a legyőzöttek ellen tovább folyik, hol a nemzetek, hol az osztályok arcvonalán. A szerzte ki-robbanó európai forradalmakat rövid viaskodás után elhárítja ellenforradalmaival a háborút felidéző rendszer, mely diadalmasan csak térképet vált, de belső alkata nem változik. Európa, Jean Christophe drága Európája a leverte népek börtöne... Rolland elnéz a hazai mámor felett. A jólakott revanche épp oly idegen számára, mint annakidején az éhes. Tekintetét Európára függeszti. Európa, a nagy haza szétszaggatottabb és esztelenebb, mint valaha. Rolland minden idegével Európa sorsához tapad, keveset ír, az események alakulása lefoglalja, a háború alatt megkezdett küzdelem kötelezi s nem hagyja el őrhelyét. Az új hatalmi csoportokba szerveződő, de régi Európa körén egyedül az új orosz rend szakít rést. Rolland érdeklődése odafordul. Hontalanná vált eszményeit a mindent megújító változásokba szeretné menteni, hogy ott fölragyogjanak s azok is megszépüljenek tőle: „Az 1919-es években, — írja, — a következő elhatározásra jutottunk: szükségesnek láttuk a gyökeres társadalmi átalakulást. Csakhogy ez a szükségesség szörnyű áldozatokat követel. Oroszországban fájdalom és vér árán valósult meg. A békéért küzdő intellektuelek, akik a háború idején, a dulakodás közepette elsősorban az emberi élet tiszteletben tartása s a szabad egyéni lelkiismeret mellett tettek hi-

tet, megriadtak az új szfinxtől, amely szétzúzta a jelent, hogy megmentsse a jövőt. Nem tudtam megtagadni isteneimet, melyek éltettek: az „Emberiséget“, a „Szabadságot“, hogy egyedül a „Forradalmat“ szolgáljam... Szerettem volna a forradalom mezejére átvinni ez örök nagy erőket, amiket ha vézón is, de kimentettünk a nemzetek háborújából.“ (Quinze ans d. c.) Rolland figyelme szakadatlanul az izgató európai eseményekre irányul, fogékony és beható érdeklődésével egyre közelebb kerül a politikai valóság kegyetlen oktató hatásához s amint változtató tevékenységét megszabni igyekszik, évekig elhuzódó, mély benső küzdelmet vív idealista felfogásával, beidegzett humanista eszméivel. „Saját gondolkodásunk kimélet nélküli bírálata és méltóságunk kötelez, — írja később, — hogy foszlányonként tépjük szét a legmakacsabb elítéleteket, a legkedvesebbeket, amelyek szinte a bőrünkhöz tapadtak: az *ideológiai felépítményeket*“, ahogy Marx nevezi őket, melyek kaszttá avatják a szellemet és szolgálóit, s kiszakítják őket eleven környezetükből... „*A gondolkodás, az eszme a fogalom...*“ ez az egész hegeli *„theodicea*“, mely a polgári korszak értelmiségét betölti. A szellemnek be kell lépnie a sorba. Ez az előfeltétele annak, hogy életre keljen az élő emberben... Az egész embert gondolom, nem az elvontat, hanem a teljes, az öntudatos, az emberiségbe, a való élet folyamába visszalépőt, *„a társadalmi, az emberi embert*...“ (Quinze ans d. c.) Rolland egyelőre vergődik a régi eszmei megszokások és a szorongató társadalmi valóság új követelései közt. Már a szellem függetlenségének nyilatkozatával egyidejűen E. D. Morel-hez intézett levelében határozottan, — de mint később írja: az idealista értelmiségiek módján, — kijelenti, hogy hisz a munka világának érdekében való gyökeres társadalmi változás szükségességében. A módszerek felől azonban még korántsem döntött. A huszas években irt regénye, a *Clerambault* az erőszaknélküliséget heroizálja, — mindenféle nemzeti, faji vagy osztályerőszak visszautasítását — egészen az önfeláldozásig. Clerambault a háború brutalitásától való mély megrendülés és kibékíthetetlen borzongás erkölcsi- és ideg-reakciójába merül, ami épp oly érthető, mint amilyen fájdalmasan sivár. Rollandban mély gyökeret ver a hősi erőszaknélküliség (nem a tunya belenyugvás, hanem a fegyvertelen ellenszegülés) gondolata, mint a küzdelem eszményi módszere, — később Gandhival s a gandhizmussal való kapcsolatai csak táplálják s még az Elvarázsolt lélek Marcjában és Brunójában is kísért. Egyelőre szenvedélyes vitát folytat Henri Barbusse-szel, a Clarté hasábjain, a szellemi függetlenség és az erőszak kérdéséről. Az utóbbira nézve Barbusse álláspontjával szemben: („az erőszak csak részletkérdés“), az eszközök megválogatásának etikai és gyakorlati jelentőségét hangsúlyozza s az erőszakot csak, mint fájdalmas szükségességet, mint megkerülhetetlen, kegyetlen köteletséget fogadja el. A következő viták során, az új rend államának az általános visszahatás elleni küzdelméről szólva, már jogosulatlannak tartja a változtató erőszak és kisiklásainak felrovását, csak az ellen tiltkozik, hogy ebből rendszert csináljanak (vagy sportot üzzenek, mint Mussolini.) Később amint a szocializmus társadalmi elméletének és szükségszerű fejlődési szakaszainak ismerete meggyőzi az erőszakos cselekvés s a parancsuralmi szükség átmeneti jellegéről, könnyebb szívvel közelít a negyedik rend harci világához. De kutató érdeklődése korántsem telik be az egyszerű egyenletekkel. Nyilvános vitái egymást követik; ott van az intellektuális közvélemény minden küzdelmében. Könyvet ír Gandhiról s a gandhizmus kezdeti lendületén fellelkesülő, kissé tuzott bizalommal harcol a heroikus erőszaknélküliség gondolataért, melyhez hajlamainak és etikai felfogásának régi megegyezései vonzzák. Hatalmas erőt lát benne, mely a sajátos indiai viszonyok közt, ha valóban harci élességű épp úgy helyt

áll magáért, mint másutt a hősi erőszak. A Gandhi iránti, baráti mélyült vonzalom szárait máig sem szakítja el, — (bár nem tudjuk, hogyan vélekedik Gandhi mai politikájáról,) — de az erőszaknélküliség s a szellemi függetlenség gondolata körül vívódó elvonatkozott, de helyes érzékű és éber humanizmusa belátóan alakul a történeti valóság s az eredményes haladás kényszeréhez. Az imperialista korszak jelenségei, az intervenciós és háborús készülődés elhatározásra serkentik. Ezen a réven egyre közelebb viszonyba kerül az új rend államával, melyben „a modern Európa legnagyobb társadalmi erőfeszítését” látja. Az értelmiségiek szokásos sopánkodása az új rend szellemi dogmatizmusa miatt — nem riasztja meg. Nagy távlatokhoz szokott történeti műveltsége meglátja benne a magára utalt állam kemény dacát az ellenséges világgal szemben, s az úttörés fegyelmét. Néha mérsékletre inti, bírálja, de nem az idegen, hanem a féltő lelkiismeret hangján. Nehéz pillanatokban ismétellen mellé áll, megértő és bátorító generozitással. Tépelő moralizmusa és a lelkiismeret szabadságát féltő aggodalma lassanként eloszlik a történeti valóság dialektikájának világos felismeréseiben, amikből önviziója állandó ösztönzést merít. Ez a revízió s ugyanakkor a közkeletű humanizmus kétértelműségének s az önmagába zárkozó, tétlen individualizmus sivárságának mélyén átértzett kritikája kap művészi formálást és döntő hangsúlyt az *Elvarázsolt lélek* befejező kötetében.³ Az E. L. voltaképpen a polgárságból származó Anette Riviere, egy független életet kezdő s a végső emberi felszabadulásért küzdő nő élettörténete, az elmúlt fél évszázad világot felkavaró forgatagában. Herakleitoszi jelkép az Anette neve, a meg nem pihenő, zajgó, színt váltó és medréből kicsapó életé. E helyt csupán Rolland revíziójának vonatkozásait emelhetjük ki a regényből. Az elvonatkozó, tétlen individualizmus és a közkeletű humanizmus bírálata az író elé kerülő élet folyamán egyre határozottabb formát ölt. „Legfőbb hibám és legkeserűbb csalódásom ez években, — írja erről Rolland, — hogy tulértékeltem az u. n. 'szabad szellemeket', az 'individualistákat', kiknek zöme (és talán nem is a legkevésbé kiválóak) meghátrált a kockázatok elől és visszahúzódott a fennálló rend mögé, amely biztósítékuk ellenében, hogy okosak és tapintatosak maradnak, védelmezőjükké vált. . . A szellem szabaddá lett — kuckójában. S védelmezője is szabadon fosztogathatta és hajthatta igába a világot. A világ — a nép, a népek, — oly keveset számít e szellemek előtt. Pedig korántsem tiszta szellemek. Meg tudnak egyezni az étellel. Csodálatos szolgák. — Emiatti keserűségemet fejeztem ki az *Elvarázsolt lélek* utolsó előtti kötetében.” (Quinze ans d. c.) A társadalmi harc, a változtató cselekvés megkerülhetetlen parancsát sugallja az *Elvarázsolt lélek*, s e harcba Anette és nemzedéktársai, Bruno Chiarenza és Julien Davy az etikai érzékenység rezdüléseit, a műveltség világító távlatait hozzák, fia Marc pedig az önfeláldozás készségét, még a változtató erőszakban is.

Az utóbbi évek imperialista feszültségében, a német nemzeti szocializmus hatalomra kerülése, a fasiszta áramlatok megerősödése idején keletkeznek az *Elvarázsolt lélek* befejező kötetei s ez az idő Rolland számára a nagy nyilvános küzdelmek korszaka is. Világnézeti átalakulásának döntő fázisa e nyilvános küzdelmekben kap félreérthetetlen gyakorlati kifejezést. Amikor a végső eszközökhöz folyamodott visszahatás s a haladás megszagott arcvonala sorsdöntő küzdelemre készülnek — nincs helye semmi kislelkűségnek. Minden eszköz és erő összpontosítását vállalja. A védnöksége alatt tartott amszterdami háborúellenes kongresszuson szocialisták, szindikalisták, radikálisok, köztársaságiak, szabadgondolkodók, keresztények, pacifisták, a passzív ellentállás hívei stb. vesznek részt, komoly elhatározással. — Rolland világosan látja az im-

perialista tényezőket: „...Európa ki van szolgáltatva az államokat kormányzó óriási ipari és pénzügyi hatalmasságok titkos erejének...” — írja az Elvarázsolt lélekben. A Faustot idézi: „Krieg, Handel und Piraterie, — Dreieinig sind sie, nicht zu trennen.” — Kiáltványaiban — aminek modern műfaját szép odaadásával és írói szárnyalásával ő teremtette meg — ujságcikkeiben és minden írásával szinte epikai harcot visz az imperialista tényezők ellen s a néperőkből fakadó társadalmi megújulásért.

Pályájának áttekintése meggyőz bennünket arról, hogy Rolland voltaképpen már rég választott az általános emberi megújulás s a vissza-süllyedés világosan felismert erői közt. Eszményeihez nem lett hűtlen csak átértékelte őket és tiszta kritikával vetette el mindazt, ami felfogásában kétes vagy pontatlan volt: „Mai mivoltom kedvéért semmit sem kell megtagadnom régi mivoltomból vagy abból, amit dicsőítettem, az egyéni öntudat s a szabad szellem energiáit, amiket a Jean Christopheban, a Colas Breugnonban, a Clerambaultban megénekeltem. Ezek az erők akárcsak Anette, az Elvarázsolt lélek besorakoztak a nagy változás hadseregébe. Nincs ebben semmi önkényes, semmi erőszakolt. Ez maga a fejlődésük törvénye.” (Quinze ans d. c.) Amilyen mértékben a polgári rend távolodik az emberi történet s a maga erkölcsi hagyományaitól és kulturális vivmányaitól, — olyan mértékben távolodik el Rolland a polgári rendtől. A visszahatás mind szélesebb területeket elöntő áradásából buzgón menti át az erkölcsi és művelődési értékeket az új rend puttonyaiba. A nagy átörökítő Rolland, aki az emberi kultúra fényes hagyományait és legszebb reménységeit adja tovább az ifju rendnek, mely ezekben az esztendőkhöz, az európai kapcsolatok kibővülésével, a friss kulturális áramlatok és feléje közelítő értelmiségiek egész sorának nyitotta meg kapuit. Rolland már régebben belépett ezen a kapun... A szabadság s az osztatlan emberiség eszményét a nemzeti ellentétek és osztályok nélküli társadalom bontakozásában találja meg. Az egyén szabad önkifejtéséhez s a megújuló humanizmushoz fűződő reménysége a kollektív életnek az egyént felgazdagító tényeiből s az új humanizmust hirdelő marxizmus fogalmazásából merít bizodalmat. (l. „Előkészítő jegyzetek a Szent Családhoz.” — Idézve a Quinze ans de combat-ban.)

Fedor Gladkovhoz és Ilja Szelvinszkijhez intézett levelében megkapó parabolával fejezi ki Rolland életútja fordulását. Shakespeare Antonius és Kleopátrájának mágikus jelenetét idézi: ... A világ sorsát eldöntő csata előestéjén, az éjszakában titokzatosan zene vonul át Antonius tábora fölött: fuvolahang és zeneszó... Dionysos láthatatlan kísérete az, a régi világ istenei: „az emberiség”, „a szabad szellem”, melyek elhagyják seregeit... „Átköltöztek az új rendbe, — mondja Rolland. — És mi, akik hiveik voltunk és maradunk, követjük őket s őket szolgálva az új rendet szolgáljuk, amelyet szeretnek. Fájdalmas és akadályokkal teliszórt uton, gyakran megsebezve, néha elbukva vagy eltévelyedve, felemelkedve és eltökélten folytatva utamat, az ő tüzükkel keblemben érkeztem meg az új világhoz. Oh, bár válna e tűz hevítőjévé!...”

Ezen az uton érkezett el Romain Rolland az emberi múlt kulturális értékeivel s a polgári korszak átértékelt humanista szellemiségével a jövő átszellemült valóságához.

¹ Magyar kiadás: Dante. Bpest. Benedek Marcell fordítása. — ² Rivière a. m. folyó; szójáték. A regény hősnőjének neve Annette Rivière. — ³ A két utolsó kötet néhány lényeges szövegrészét Benedek Marcell — különben kiváló — fordítása sajnálatosan megcsontította.